

Ahmet Ağaoğlu ve Liberalizm Anlayışı

Giriş

Bu makale, Ahmet Ağaoğlu üzerine hazırlanan bir monografi çalışması değildir. Burada biraz sonra ifade edeceğimiz sorular çerçevesinde bir siyasi fikirler tarihi çalışması yapmaya çalıştık. Esasen siyasi fikirler tarihi yaklaşımıyla bir monografi çalışması yapmak da mümkündü. Ancak biz hem Ağaoğlu'nun siyasi gazeteci ve siyasetçi olarak yaşadığı maceralı hayatı hem de kendi deyişiyle "Bakü'den İstanbul'a yol alacak" kadar çok yazdıklarını takip edebilmenin güçlüğünden konuyu sınırlamayı gerekli gördük.

Yukarıda ifade edilen sınırlamayı Ahmet Ağaoğlu'nun "liberalizm" ve "milliyetçilik" fikirleri etrafındaki tartışmaları çerçevesinde gerçekleştirdik. Böylece çalışmamızdaki iki bölüm de ortaya çıkmış oluyordu: "Ahmet Ağaoğlu ve Liberalizm Anlayışı" ile "Ahmet Ağaoğlu'nun Milliyetçiliği". Burada Ağaoğlu'nun liberalizmi üzerinde duracağız, milliyetçiliği bir başka makalede ele alacağız.

Bu bölümlerde Ağaoğlu'nun da taraf olduğu tartışmalar esasında, ama o tartışmalarda savunulan düşüncelerin "teşekkül" dönemlerine atıfta bulunarak Türk düşünce geleneğinden ve kültür kodundan gelen özellikleri de saptamaya çalıştık. Biraz daha açarsak Ahmet Ağaoğlu'nun "ne söylediği"nin yani "birinci derece yorum"un ötesine geçerek "ikinci derece yorum(lar)" yapmaya çalıştık. İkinci derece yorumla şunu kastediyoruz: Ahmet Ağaoğlu tarihi ve toplumsal ortamı ve görüşlerinin/eserlerinin bütünlüğü çerçevesinde değerlendirilmese bile- sınırlı olarak bu da yapılmaya çalışıldı- incelenen metinler itibarıyla metin ne diyorsa ve öznel amacını nasıl belirtiyorsa, bunlar öylece veri olarak alınmadı; şöyle demek isteniyor ya da böyle deniyor, ardındaki amaç aslında o değildi, budur şeklinde yorumlamalara gidildi¹. Bu yorumlama çabamızın hayli eksik olduğunu hemen başlarken ifade edelim. Dolayısıyla çalışmamızın tek iddiası, Ahmet Ağaoğlu'nun toplum felsefesine dikkat çekmek ve bu konuda yapılacak araştırmalara vesile olabilmekten ibarettir. 1980 sonrası Türkiye'de ve Dünyada liberalizmin yükselişinden bahsedilse de, Ahmet Ağaoğlu'nun karşısında yer alan Kadrocuların ve Ahmet Hamdi Başar'ın üzerine bir çok çalışma yapılmış (Kadro tıpkı basım, Başar'ın Kooperatifi de seçmeler olarak yeniden basılmıştır) ve bir çok atıfta bulunulurken; Ağaoğlu üzerinde sadece milliyetçiliği hasebiyle durulmuştur. Ağaoğlu'nun liberal fikirleri ise inceleme konusu yapılmamış ve eserleri yeniden basılmamıştır. (Tek istisna Ayşe Trak'ın bahsedeceğimiz çalışmasıdır)

Bu metodolojik izahtan sonra yorumlamamıza/okumamıza esas olan çerçeveyi ve soruları ifade etmeye çalışalım. Fakat bundan önce kısaca siyasi fikirler tarihi çalışmalarındaki yöntem sorunlarına değinmek

Murat Yılmaz

yerinde olacaktır.

Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri adlı eserine yazdığı önsözde, bu çalışması sırasında karşılaştığı yöntem sorunlarını tartışır. Şerif Mardin "idealist" teorilerden daha derli toplu ve akla uygun gelen "tarihi materyalist" yöntemle yola çıkar. Bilindiği üzere tarihi materyalizm fikir türünün şekillenmesinde "maddi etkenlere" öncelik tanır. Mardin bu yöndeki çalışmalarından sonra ortada "açıklanmayan" bir yan kaldığını farkederek: "Herşeye rağmen, fikir sistemleri sanki kendi başlarına, özerk olarak tarihte bir iz bırakıyorlardı ki bunun da o zaman geçerli olan Marksizmde izahı yoktu. Maksizmin yanı sıra siyasal yapıların işleyişinde fikirlerin rolünü inceleyen ikinci ve oturmuş bir gelenek daha vardı. Bu da "Siyasi Fikirler Tarihi" disiplini idi. Bu yaklaşımın katı çerçevesi içinde, siyaset hakkında ileri sürülebilecek tüm düşüncelerin beş aşağı beş yukarı, daha önce Eflatun ya da Aristo tarafından ifade edildiği ileri sürülüyordu." Bu yöntem felsefenin iç sistematiğine ve büyük düşünürlerine büyük önem vermektedir. Ancak bizim gibi felsefi spekülasyon geleneği bulunmayan ülkeler için büyük düşünürler üzerine bina edilen bir yöntem, açıklayıcı gücünü yitirir. Bizde felsefi düşünce değil, "devleti kurtarmak" esastır. Bu sebeple kısa vadeli ve pratik "devlet için geçerli" çözüm yolları aranmaktadır. Bu itibarla Yeni Osmanlılar örneğinde "Fikirlerin 'program' kısmını (değişiklik isteyen ve bunun nasıl yapılacağını anlatan yönünü, fikirlerin şekillenme sürecinden ayrı incelemek) gerekir. Yeni Osmanlıların siyasi programlarındaki yüzeysellik, "(...) insanı, daha derinlerde yatan fakat belki de edindikleri Batı fikirlerini bile yitirmiş olan (...)" bir "arka plan" unsurlarını aramaya itmektedir. Şerif Mardin bu "arka plan"ı "kültür" olarak tanımlar.²

Biz de bu çalışmamızda Ahmet Ağaoğlu'na da tesir etmiş olan "devleti kurtarma" düşüncesini ve "kültür kodu"nu vurgulamaya çalışacağız.

Ahmet Ağaoğlu, Türk fikir hayatında "liberal" "demokrat" ve "milliyetçi" olarak bilinmektedir. Ayşe Trak, Ağaoğlu'nun bir nevi unutulmasını ilk iki niteliğine bağlar³. Ancak biz bu unutuluşla beraber, bu nitelilerin doğruluklarını sorgulayıp, kendine özgüllüklerini vurgulayacağız. Ayrıca bu üç nitelemenin üstünde Ahmet Ağaoğlu'nun toplum felsefesini ve bu felsefenin Türk fikir tarihinde onu "unutturacak" istisnai özellikler mi olduğunu, yoksa öyle mi algılandığını tartışacağız. Böylece Ahmet Ağaoğlu'nun toplum felsefesini Türk fikir tarihi ve kültür kodundan etkilenmesi çerçevesinde incelemeye çalışacağız.

1. Türk Düşüncesinde İktisat

Ahmet Ağaoğlu'nun fikirleri siyasî şartlara göre farklılıklar gösterse de ısrarla savunduğu bir görüşü vardır: Liberalizm. Eğitim gördüğü Avrupa'dan Cema-

leddin Efgani'den etkilenmiş bir panislamizmle döndüğünde, gözleri İran'a çevrilmiştir. Osmanlı'dan bir ümidi yoktur, çünkü orada birey ve bireycilik ölmüştür.

Ağaoğlu'nun doğup büyüdüğü ve 1908'de Osmanlı devletine sığınana kadar mücadele verdiği Azerbaycan ise Osmanlı Türk aydınları tarafından örnek olarak gösterilmektedir. Ahmet Hamdi Başar "Türk Tacir Olabilir Mi?" adlı yazısında yalnız Türklerin değil, bütün müslümanların ticarete geri kalmalarının sebebi olarak İslamiyetin gösterilmesini tarihte örnekler vererek eleştirdikten sonra, Rusya'daki Tatarları (Türkleri) Türk gençlerine örnek gösterir. Biz hem Osmanlı Türkleriyle Asya Türklerinin ve bilhassa Azeri Türklerinin bir karşılaştırmasını yapmak bakımından, hem de devrin aydınlarının genel bir zihniyet özelliğini göstermek için Başar'dan uzun bir iktisadi faydalı buluyoruz:

"Ticarete az çok hatırı sayılır bir mevki iktisab etmiş İslâm milletlerinden bilhassa, şimal Türkleri, Tatarları kaydetmeliyiz. Osmanlı Türklerinin eskiden heri en büyük gördükleri pâye hükmetmek; her yerde mühbib ve azametli Türk kuvvet-i irkiyesini göstermekti. Tarihşinaslarımızın kayıt etmemelerine rağmen, bir de her devirde, hükümünü icra etmiş bir sınıf-ı fikir içtimaisi mevcuttu: Millet-i hakime olan Türk, ekmeğini, ötekinin, berikinin vereceği birkaç kuruşluk kârla temin etmek istemezdi. Ticaretten ziyade Türkü, vakur ve geniş elbisesinin yenlerini okşayarak keskin ve ziynetli bir kılıç veyahut da amenin üzerinde nüfuz bir mevkiye çıkartan bir mensup teshir ederdi. Bu birinci sınıf-ı içtimaiye hiçbir gayesini rapt edemeyen gayri Türk anasır ise memlekette para getiren kâr membalarını tutmuştu. Mazide hükümet iktisadi bir gayeye malik olmadığı için bittabi az çok iptidai olan hayat-ı ticariyede Rum, Yahudi, Ermeni ve ecnebi reayası çalışırlar, kazanırlardı. Son zamana kadar süren bu hal bütün Türk gençlerini memuriyet kâpısında hayatlarını idame ettirmeye kifayet eden bir (...) doğru akıtmıştı.

İşte ecnebi memlekette yaşadığı için büsbütün başka bir zihniyete malik (...) olan Tatarların elyevm Osmanlı Türklerinden daha müteşebbis olması bu sebep etrafında toplanır. Sibirya'da Kırım'da, ve hatta Çin'de yaşayan Tatarlar arasında gayri kafi olmakla beraber tacirler nadir değildir. Kafkasya'da Azerbaycan'da ise ecnebi tacirlerle çok kere rekabet eden Türkler, maalmemnuniye, mühim bir yekune baliğ olmaktadır.(...) Niçin memleketimizde ticaret vasıtasıyla kazanılmış şöyle birkaç yüzbinliraya malik bir 200 kişi gösterilemiyor? bu suallerin cevabı milletimizde eksik olan birşeyi ifade edecektir. O da irademizin fena terbiye edilmiş bulunması, içimizde müteşebbis azimperver, sebatkâr bir seciyeye sahip kimselerin (...) pek az görülme-

sidir. Türk gençlerinin azmin, teşebbüs ve sebatın ticarete ilk evvel kazanılması lazım geldiğini ispat için ecnebi milyonerlerden değil, gene Kafkasya Türklerinden olup, bu üç silahı vasıtasıyla milyonlar kazanmış bir müteşebbisin mustasarcı tercüme-i halinin misal getireceğini: bugün artık ihtiyarlık devreyi hayatiye girmiş olan 'Zeynel Abidin Efendi Tağyuf' Kafkasya Türklerinden ve Bahri Hazar sahilinde 'Bakü' kasabasında mukyimidir."⁴

Bakü ise petrolün bulunmasıyla 1870-1883 devresinde birdenbire dünya ekonomisinin bir parçası olur. 1883'de Azerbaycan'ı Rusya ve Batı Avrupa pazarlarına bağlayacak olan Bakü-Batum tren yolu hizmete girer. Bu yolla İstanbul'la temas da kolaylaşmıştır. Bu arada Bakü'de sanayiğin gelişmesi Azerbaycan'daki muhtelif millî gruplar arasında ilişkileri karıştırmış; milli şuur, ekonomik rekabet ve çıkar duyguları etrafında gelişmiştir. Bakü böylece "sakin bir Asya şehrinde gürültülü bir ekonomik merkeze" dönüşmüştür.⁵

Bu ekonomik gelişmeden Türkler'den çok, teşebbüs gücü fazlû diğer millî gruplar yararlanır. Sadece ekonomiden değil, onunla beraber gelen eğitim ve kültür imkanlarından da Türklerden çok diğer unsurlar yararlanacaktır. Bu hem yeni oluşmakta olan milli burjuvaziye hem de aydınları rahatsız eder. Görüldüğü üzere Osmanlı Türkleri tarafından örnek gösterilen

Azeri Türkleri de Azerbaycan'daki gayri müslüm unsurlarla karşılaştırıldığında zayıf kalmakta, onları kendilerine örnek almaktadırlar.

Osmanlı toplumunda da Osmanlı devletinin "(...) çöküntüye doğru gittiğinin farkına varılmasıyla bu çöküntünün iktisadî sebeplere dayandığı şuurı aynı zamanda ortaya çıkmıştır"⁶ Dolayısıyla bu şurardan kaynaklanan çözüm arayışları Osmanlı aydınlarını "iktisat" üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Eski klasik düzene dönme teklifleri, yerini "millî serveti ve verimliliği artırma" düşüncesine bırakmıştır. Bu konuda düşünen Osmanlı aydınları öğrendikleri kadariyle Osmanlı toplumunu ve özellikle Osmanlı müslümanlarını aydınlatmaya çalışmışlardır. Artık "gazâ" kültürü yerine "iktisat" kültürü toplumun temel harcı olarak önerilmektedir. Ancak bu yapılırken bile, yüzlerce yıldan beri topluma egemen olmuş zihniyet dünyasının "tor-tu"ları yeni kavramların eski zihniyet dünyasında algılanmasına sebep olmuştur. Şerif Mardin'in verdiği örnekte müdahale ilkesi, iktisat sistemimize ithal edildiği zaman Avrupa'nın rasyonelliğinin değil, Osmanlı müsadere geleneğinin izlerini taşır⁷. Bununla birlikte Osmanlı toplumundaki iktisadî düşünce değişikliği de ihmal edilemez.

Bu çerçevede "dış ticaret serbestisi ve müdahalecilik" özellikle II. Meşrutiyet döneminde bir "kalkınma"

Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı (1869-1939)

Türk fikir ve siyaset adamı. Azerbaycan ve Türkiye siyasi hayatında önemli roller oynamıştır. Azerbaycan'ın şimdi Ermeni işgali altında bulunan kadim Türk yurdu, Karabağ bölgesi Şuşa şehrinde doğdu (1869), İstanbul'da öldü (19 Mayıs 1939). Soylu bir aileye mensuptu. Annesi Erzurum'dan göç etmiş göçebe bir Türkmen aşiretindendir. Küçük yaşta annesi tarafından gizlice tutulan bir Ermeni hocadan Rusça öğrenir. Şuşa'da açılan Rus ortaokulu'nun (Jimmaz) ilk öğrencilerindendir. Aynı yıllarda Farsça ve Arapça öğrenir. Liseyi Tiflis'te tamamlar. 1888'de Petersburg'da Politeknik Enstitüsü'ne girer, sağlığının bozulması sebebiyle buradaki öğrenimini tamamlayamaz. Daha sonra Paris'e giderek, Sorbonne Üniversitesi'nde tarih ve filoloji bölümüne girer, aynı zamanda Hukuk Fakültesi'nde dersleri izler. "College de France"ı bitirir. 1890'da Jön Türkler'in ileri gelenlerinden Ahmet Rıza ile tanışır. La Nouvelle Revue ve Revue Blue adlı dergilerde Doğu'ya ilişkin makaleler yazar. Bir yandan da Tiflis'te çıkan Kafkas gazetesine yazılar gönderir. 1892'de Londra'da toplanan Şarkiyatçılar Kongresi'ne "Şii Mezhebinin Doğuşu ve Gelişmesine Dair" adlı bir tebliğ sunar. Bu tebliğ, kongre zabıtları arasında Cambridge Üniversitesi tarafından neşredilmiştir.

Paris'teki eğitimini tamamladıktan sonra 1894'de Kafkasya'ya döner; Tiflis, Bakü ve Şuşa'da öğretmenlik yapar. Tiflis ve Bakü'de Hüseyinzâde Ali (Turan), Ali Merdan Topçubaşı, Hasan Bey Zerdani ve Şahtatlı Mehmetağa ile birlikte "Milli Uyanış Hareketi"nde çalışır. Kapsi ve Şarkî Rus gazetelerine, Hayat, İrşat ve Terakki dergilerine yazılar yazarak Türklerin Rusya'daki öteki milletlerle eşitliğini savunur. Ermeni saldırılarına karşı Dıfai (Fedai) adıyla gizli bir örgüt kurar.

1905'te Rusya'da meşrutî idare kurulur. Petersburg'da Rusya'daki çeşitli milliyetlerin temsilcilerinin katıldığı bir kongre toplanır. Bu kongreye Kafkasya delegesi olarak Ağaoğlu katılır. Bu arada Rusya müslümanlarının birliğine yönelik teşebbüsler içinde yer alır.

Meşrutiyet yönetiminin getirdiği hürriyetlerden istifade ederek diğer Azerî aydınlar gibi Türkçe gazete ve dergi çıkartmak, okul ve demek gibi kültür kurumları kurmak konusunda teşebbüslerde bulunur. Hayat, Terakki ve Füvuzat adlı dergileri çıkarır.

Rus hükümeti tarafından önce göz altına ve sonra da takibe alınması üzerine ve İkinci Meşrutiyet'in cazibesine ka-

sorunsalı içerisinde "sanayileşme mi, tarım mı?" ter-cihleri esasında tartışılacaktır.⁸ Muhalefetlerine iktisadî bir boyut da katan Jön Türkler, İttihad ve Terakki iktidarı sırasında "milliyetçilik" ve "bağımsızlık" ilke-lerinden kaynaklanan bir "milli iktisat" politikası uy-gulamaya çalıştılar. Bu müdahalecilik yanında hedef-lenen toplumun teşebbüs gücünü ve verimliliğini arttırmak çabası, daha önce Namık Kemal tarafından ifade edilen ve Cumhuriyet devrinde de tatbik edilecek olan devletçilik politikasına rengini veren aslî ve tarihi kökene dikkati çekmektedir. Söz konusu olan ikilem şudur; bir yandan Namık Kemal'in tabiriyle "lala"lığa alışmış olan Türkleri üretici bir hale getirmek ve "la-la"lıktan kurtulmak; diğer yandan da tam bir "laissez faire" nin sakıncalarına karşı bir müdahalecilik gereki-yor.⁹

Cumhuriyet döneminde de, daha önceki düşünce geleneğinin etkisiyle iktisada büyük bir önem veril-mektedir. Bu önem verişte iktisadi düşünce geleneği-nin etkisinden daha ehemmiyetli bir durumu dikkate almak gerekiyor; Osmanlı Devletinin yıkılışı ve yeni bir devletin kuruluşu. Söz konusu fevkalade hadiselerin tesiriyle, aydınlarımızda adeta gelenekselleşmiş "bu devlet nasıl kurtulur?" sorunsalının "Osmanlı Devleti niçin yıkıldı ve yeni devlet nasıl yaşatılabilir?" şeklin-de yeniden ve derinlikli bir anlayışla gündeme geldiği-ni görüyoruz. Bu sorunsal, rejim meselesiyle beraber

"iktisadiyat"ı da bir tahlil unsuru olarak devreye sok-muştur. Esasen Cumhuriyet'in ilanı öncesinde topla-nan "Türkiye İktisat Kongresi" buna işaret etmektedir. Kongreyi açış konuşmasında Mustafa Kemal "(...) ikti-sadiyat demek herşey demektir."¹⁰ diyecek ve şunları ekleyecektir:

"Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla alâkadar olan, o milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübe-nin teksif ettiği bu hakikat bizim millî hayatımızda ve milli tarihimize tamamen mütecellidir. Haki-katen Türk tarihi tetkik olunursa itilâ, ihitât esbabı-nın iktisadî mesailden başka bir şey olmadığı der-hal anlaşılır."¹¹

Mustafa Kemal yeni devlete ve hükûmete "iktisat" yolunu işaret etmektedir:

"Arkadaşlar, hence yeni Devletimizin, yeni Hükû-metimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. Çünkü demin dediğim gibi herşey bunun içinde mündemiçdir."¹²

İktisadi alana atfedilen önem Cumhuriyetin sivil ve asker kadrolarında yaygın bir görüştür. Böyle bir atmosferin ifadesi olarak Yahya Kemal'den bir iktibas yapmak yerinde olacaktır. Burada Yahya Kemal'in iktisatla ilgisi olmayan şair kimliğine rağmen aşağıdaki-leri yazmış olmasına dikkat edilmelidir:

pılarak Osmanlı Devleti'ne sığınır. Maarif müfettişliği ve Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü yapar. Hikmet, Sebülür-reşad ve Fransızca çıkan Jeune Turc gazetelerine yazılar yazar. Daha sonra Tercüman-ı Hakikat gazetesi başyazarı olur. Darülfununda Rusça ve Türk-Moğol tarihi öğretmenliğine atanır. Türk Demeğinin, Türk Ocaklarının ve Türk Yur-du dergisinin kurucuları arasında yer alır. Bu mahfillerde Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Mehmet Emin Yurdakul gibi Türkçü aydınlarla beraber çalışır. 1912'de Afyonkarahisar mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanına girer. Aynı yıl İttihad ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumi üyesi olur.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'da bağımsız bir devlet kurmak için çalışan Türkleri destekledi. 1918'de Azerbaycan'a giren Kafkas Ordusu'na siyasi müşavir olarak atandı. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasın-da bulundu ve bu devleti baş görüşmelerinde temsil etmek için Paris'e giderken İstanbul'da İngilizler tarafından tutuk-landı. Ermeni soykırımı iddiasıyla önce Bekirağa Bölüğüne sonra Malta'ya sürüldü. Malta esaretinde bir göz rahatsızlı-ğı geçirdi ve Dr. Esad Paşa tarafından ameliyat edildi. 1921'de Malta'dan İstanbul'a döner dönmez, Ankara ile irtibat kurup Millî Mücadeleye katıldı. Önce İrşad Heyeti Azası ve sonra da Matbuat Umum Müdürü oldu. Hakimiyet-i Milliye gazetesinde başyazarlık yaptı. 1923'te II. ve 1927 III. dönem TBMM'de Kars milletvekili olarak bulundu. Bu arada, An-kara Hukuk Mektebi'nde Hukuk-u Esasiye okuttu. 1930'da Serbest Fırka kurucuları arasında yer aldı. Parti kapatıldıktan sonra İstanbul Darülfünun'un'da Hukuk Tarihi profesörlüğü yaptı, 1933 üniversite reformuyla üniversiteden uzaklaş-tırılıp emekli edildi. 1933'te çıkardığı Akın gazetesinde İnönü ve demiryolu politikası eleştirilince gazete kapatılır. Bundan sonraki hayatı boyunca muhtelif gazete ve dergilerde (Kültür Haftası ve İnsan) yazılar neşretti.

Hayatı konusunda şu kaynaklara bakılabilir:

Kendi yazdığı "Hatıralar" (College de France'a kadar), Samet Ağaoğlu, Babamdan Hatıralar (içinde) Ankara, 1940.

Kızı Tezer Taşkıran'ın "Üç Medeniyet"e yazdığı önsöz, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.

Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce tarihi, Ülken Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1992, s.408-412

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yay., 1. Cilt, 1977, s.44-45

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Anadolu Yay., Cilt:1 1983, s.115-116....

"Bugün memleketin mukadderâtı etrafında çalışan her Türk bilsin ki, Türk elinde politika asıl mânâsındadır. Yani iktisâdiyat demektir. Kadim devirlerin meşhur feylesofu Aristotalis Politika'yı 'iktisad ilmi' mânâsına kullanır. Biz bugün bu mânâyı idrakimize hakmetmeğe mecbûruz. Zaten biz bunu böyle anlamakta tekâsül etsek bile o bize kendisini er geç hissettirir. Çoktan beri söylendiğimiz, yazıp çizdiğimiz iktisad nazariyeleri devri kapandı; şimdi gerek millî hayatımızda gerek beynelmilel hayatta iktisad cereyanlarına bilfiil karışıyoruz. Yakın bir zamanda da göreceğimiz gerek mecliste ve gerek dışarıda siyasî ihtiraslarımız yalnız iktisâdiyad yatağından akacaktır."¹³

Yahya Kemal bu yazıyı 1925 yılında yazar, herne kadar "iktisad nazariyeleri devri kapandı" derse de aksine bu nazariye tartışmaları özellikle 1930'lu yıllarda yoğunlaşacaktır. Ancak Yahya Kemal'in politikayı "iktisad ilmi" olarak görmesi dikkat çekici bir noktadır. Gerçekten Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki idareciler politikaya ancak devletçilik tartışmaları bağlamında izin verecekler, keza Serbest Fırka da bu çerçevede kurulacak ve "iktisadiyad" dışına kayarak yönetime alternatif olma ihtimali karşısında da kapatılacaktır. Görüldüğü üzere Cumhuriyet idarecilerinin bu alandaki "hoşgörüsü" de devamlı olmamış ve bu olmayınca da tartışmanın diğer tarafları ortadan çekilmek zorunda kalmışlardır.

2. Ahmet Ağaoğlu'nun "Liberalizm"i ve "Demokrat"lığı

Tartışmanın geri çekilmek zorunda kalan taraflarından biri de Ahmet Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu'nun fikirlerinin omurgasını liberalizm teşkil eder. Daha genç bir öğrenci iken farklı medeniyetler arasındaki kimlik problemi birey ve bireycilik fikri esasında cevaplanacaktır. Yani Batı medeniyeti, İslâm ve Buda-Brahma medeniyetlerini birey ve bireycilik gücüyle her alanda yenmiştir ve dolayısıyla diğer medeniyetler de ayakta kalabilmek için Batı gibi olmalı, Batılılaşmalı-liberalleşmelidir. Ağaoğlu'nun milliyetçiliği de bu bağlamda değerlendirilmelidir: Batı, liberalizmi ile birlikte, özellikle Fransız ihtilâli sonrası milletleşme ve milliyetçilik yoluna girmiştir, bu konuda da Batı örnek alınmalıdır. Ancak burada Ağaoğlu'nun bir medeniyet-kültür ayrımı getirmeden toptan bir Batıcılığı savunduğunu belirtelim. Zaten "medeniyet" Ağaoğlu tarafından çok geniş bir şekilde tanımlanmıştır: Bir hayat tarzıdır medeniyet.¹⁴

Ahmet Ağaoğlu'nun fikir hayatımızda bir "liberal" olarak meşhur olması onun Serbest Fırka'ya girişi ve bu sıralarda yazdığı liberal bir ütopyasıyla (Serbest İnsanlar Ülkesinde) birlikte 1930'lu yıllarda gerçekleşen "devletçilik" tartışmalarıyla. Siyasî bir gazeteci olan

Ağaoğlu'nun "Türkçülük-İslâmcılık" tartışmalarından sonra yer aldığı ikinci önemli polemik "devletçilik" konusudur.

Sözkonusu tartışma 15 Ocak 1931 tarihinde Türk Ocakları Ankara Umumi Merkez binası salonunda Şevket Süreyya Aydemir tarafından verilen bir konferansla başlar. Cumhuriyet gazetesi ve Kadro dergisinde devam eder. Bu arada Ahmet Hamdi Başar, Ahmet Ağaoğlu'nu eleştiren ve Kadrocuları destekleyen bir yazıyla tartışmaya katılır. Bunu Ağaoğlu'nun cevabı ve bu cevabı da Başar'ın cevabı izler. Tartışma ilim ve fikir dünyasının ilgisini çeker, bu konuya ilişkin konferanslar verilir ve makaleler neşredilir. Şevket Süreyya Aydemir yazılarını "İnkılâp ve Kadro", Ağaoğlu ise, "Devlet ve Fert" adlarındaki kitaplarda toplarlar.

Bu tartışmalar "Kemalist ilkelerin oluşumu sırasındaki en çok üzerinde durulup tartışılan ilkelerden biri (...)"¹⁵ olan devletçilik üzerinedir. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in vurguladığı gibi bu dönemde ileri sürülen devletçilik görüşleri mümkün siyasî fikirler yelpazesinin bütününe yansıtılamaz. Tek parti döneminden kaynaklanan sınırlamalar vardır. Siyasî fikirler yelpazesi rejimin çizdiği sınırlar dışına taşamayacaktır:

"Ama rejimin kendisinin benimsediği 'devletçilik' ilkesinin yorumlanmasında diğer ilkelerine göre çok daha esnek davranmış olduğu söylenebilir. Kadroculardan birinin yazılarında belirttiği gibi örneğin laiklik ya da Cumhuriyetçilik ilkelerinin yorumlanmasında Cumhuriyet yöneticileri hoşgörülü davranmazken 'devletçilik' ilkesinde oldukça hoşgörülü davranmışlardır. Devletçiliğin karşıtı olabilecek liberal görüşlerde pekâlâ devletçilik olarak savunulabilmişlerdir. Bu nedenle 'devletçiliğin' yorumu konusunda oldukça geniş bir yelpaze çıkmıştır."¹⁶

İlhan Tekeli ve Selim İlkin bu geniş yelpazeyi şöyle tasnif ediyorlar: 1) Kadro Mecmuasının "Kemalist Devrim İdeolojisi" içinde devletçilik yorumu; 2) Ahmet Hamdi Başar'ın "İktisadî devletçilik" görüşü; 3) Ahmet Ağaoğlu'nun liberalist devletçilik yorumu; 4) İsmet İnönü'nün ve CHP bürokratlarının "devletçilik görüşü"¹⁷

Tekeli ve İlkin Kadrocuları ve Ahmet Hamdi Başar'ı iktidar bloku dışında olarak değerlendirirken, Ağaoğlu ile İnönü ve CHP bürokratlarını iktidar bloku içinde görürler. Tekeli ve İlkin'e göre birincilerin, yani iktidar bloku dışındakilerin yorumları ikincilere göre daha fazla ayrıntılandırılmış ve işlenmiştir. Dolayısıyla bu nitelikleri iktidar çevresinde oluşturulan ideolojik yorumların sınırlılıklarını göstermek için yararlı olmaktadır. İktidar bloğu içindekiler ise devletçiliği geçici bir politika olarak mı sürekli bir politika olarak mı nitelediklerine göre tasnif edilirler. Ağaoğlu, Ali İktisat Meclisi, Türkiye İş Bankası çevresi, İstanbul

Darülfünun ve Celâl Bayar'la birlikte devletçiliği geçici bir politika olarak görenler arasında sayılır¹⁸. İktidar bloğu esasında yapılan bu tasnif pek anlamlı değildir. Ağaoğlu devletçiliği geçici bir politika olarak görmediği gibi, gelişmeyle birlikte devletçiliğe artan bir önem atfeder. Bunu biraz ileride göreceğiz. Bir başka nokta da Başar'ın konumudur. Başar bir tasnif yapılacaksa, yeri "amaç olarak devletçilik"i savunanlarla aynı kategori olmayacaktır. Başar "amaç olarak değil araç olarak devletçilik"i savunur. Bu tartışmanın yeri burası olmadığından buraya kadar söylediklerimizle yetiniyoruz.¹⁹

Ayşe Trak, sözkonusu tartışmanın birbirine bağlı şu dört soru çerçevesinde özetlenebileceğini söylüyor: "1. Geri kalmışlığın nedenleri nelerdir? 2. Devletçilik ve kalkınma ilişkisi nedir? 3. Yöneten-yönetilen ilişkisi hangi kurallara göre düzenlenmelidir? 4. Demokrasi ve özgürlükle ülke çıkarları ve sosyal adalet konuları arasındaki ilişkiler nelerdir?"²⁰ Bu soruları cevaplamaya çalışalım.

Gerek Ağaoğlu gerek Aydemir dünyayı Garp ve Şark şeklinde ikiye ayırarak, aradaki gelişmişlik farkında anlaşıyorlar. Fakat bunun sebebi konusunda anlaşmazlık çıkıyor. Aydemir günümüzdeki "bağımlılık okulu"na benzer şekilde "merkez-çevre" (metropoller-müstemlekeler) ayrımı getirerek gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkeleri sanayi ve serbest ticaret yoluyla sömürdüğünü ve bu ülkelerin kendi sanayilerini kurmalarına engel olduğunu söylüyor. "Ferdietçi iktisat rejimi" devam ettikçe de bu "bağımlılık" ilişkisinin ortadan kalkmayacağı ve Türk inkılabının da bu bağımlılığı tasfiye hareketlerinin orjinal bir örneği olduğu söyleniyor.

Ağaoğlu ise bütün medeniyetlerin Şarkta doğduğunu işaret ederek, 15. asırda Osmanlı devletinin iktisadi ve idari teşkilatlarıyla Avrupa'ya üstün olduğunu, Hindistan'ın da Büyük Ekber zamanında iktisat ve irfan sahalarında İngiltere'ye üstün olduğunu ileri sürüyor ve zaman geçince Osmanlı devleti neden bozuluyor ve nihayet yarı bağımsız hale geliyor? sorusunu soruyor. Hindistan ise yalnız gerilemekle kalmıyor, daha önce kendisinden medeniyetçe aşağı olan nüfusu ve arazisi itibarıyla kendisinden on kere küçük olan İngiltere'nin esiri oluyor? Ağaoğlu Kadrocuları bu sorulara cevap vermekten kaçmakla suçluyor ve bunun nedenini sorarak şu cevabı veriyor:

"Çünkü bu sahaya girmiş olsalardı alacakları neticeler, ileri sürdükleri fikirlerin tamamen aksine çıkacaktı. Görecektik ki garbın yükselmesinde başlıca sebebi ferdi hürriyetlerin gittikçe genişlemesi ve bu sayede ferdi tedricen açılması olmuştur. Bir zamanlar gelmiş ki iki kıt'a üzerinde tamamen makûs akıntılar husule gelmiştir. Şarkta fert boğulmuş, garpte açılmış; bir tarafta gittikçe az-

gınlaşan istibdadın tazyiki altında fert sıkıştırılmış, zayıflatılmış, cılızlatılmış ve nihayet kendisinin dar ve boğucu kını içine sokuşturulmuştur. Garpta ise istibdadın gittikçe zayıflaması sayesinde fert tedricen hürriyetlerini eline almış ve mütemadiyen açılarak yaşamak ve çalışmak zevkini duymuştur. Neticede boğulmuş ve kendi içine girmiş zayıf ve cılız fertlerden mürekkep şark cemaatleri de boğulmuşlar, zayıflamışlardır."

Bu durumun aksine mütemadiyen kuvvetlenen fertlerden oluşan batı toplumları gittikçe kuvvetlenmişlerdir:

"Ve nihayet iki alem arasındaki Kadrocuların şikayet ettikleri fark hâsıl olmuştur."²¹

Türk inkılâbına gelince Ağaoğlu'na göre inkılab "şarkın şu elim vaziyetine çare olmak üzere yapılmıştır."²² Dolayısıyla o fertleri, herhangi bir kuvvete esir etmek değil, her tahakkümden kurtarmak ister: "Ve bunun da bariz ve müspet delili bu inkılabın kurmuş olduğu devlet şekilile teşkilâtı esasiye kanunudur"²³ Bunlara ve halihazırda yapılmış olanlara bakılırsa "(...) inkılabımızın ferdi ve fert vasıtasile fertlerden mürekkep cemaati kurtarmağa maruf olduğu yani tam ve şamil bir demokrasi sistemini iltizam eylemiş bulunduğu neticesine (...) "²⁴ varılır. "Halbuki onların apriori iltizam ettikleri maksat objektif bir hakikate varmak değil, subjektif bir fikiri ileri sürmektir. Bu fikir müfrit devletçilik usûlüdür."²⁵

Görüldüğü üzere Kadrocular meseleyi üretim tarzları, emperyalizm gibi iktisadi analizlerle izah ederken, Ağaoğlu, siyasi ve kültürel sebepler öne sürmektedir.

Bir başka nokta Türk inkılabı hakkındaki anlama farklılığıdır. Ahmet Hamdi Başar'a göre Ağaoğlu'nun inkılabı verdiği mahiyet ile Serbest Fırkanın program ve prensipleri arasında tam bir beraberlik vardır. İş başında olan "iktidarlı inkılap fırkası" ise Serbest Fırkayı, prensip ve programlarını bütünüyle reddederek, bu fırkayı tarihe gömmüştür. Dolayısıyla "(...) inkılabımızın hudut ve gayesi hakkında Ağaoğlu Ahmet Beyin tezi fiiliyatta tekzip olunmuştur."²⁶

Başar, Ağaoğlu'nun iddia ettiğinin aksine "(...) bir memleketin geri veya ileri olmasını bir idare şeklinin değil, bir idare şekli o memleketin geri veya ileri olmasının zaruri (...) "²⁷ bir sonucu olarak görmektedir. Başar'a göre Kadrocular ile Ağaoğlu arasındaki büyük fark bu noktadadır.

Ağaoğlu, cevabında sebep-netice tartışmasıyla ilgili olarak şöyle der:

"Bu suretle sualler teselsül ederek (sebebe-netice tartışması kastediliyor-MY) nihayet mahiyeti eşya-ı aramaya dökülür -ki içinden çıkılmaz metafizik

ve maverayı tabiiye sahasıdır. İctimaiyatta en makul metod 'Cause immediat' yani fasılasız sebebi bulmak ve onun üzerinde durarak işlemektir! Ben Şark milletlerinin gerilemesi sebebini hürriyetsizlikte buluyorum."²⁸

Ağaoğlu, Başar'ın Serbest Fırka ve Ağaoğlu'nun Türk inkılabı teziyle alâkalı olarak söylediklerine ise şöyle cevap veriyor:

"Bütün bu mensubiyetim ve faaliyetim esnasında ben 'Cumhuriyet Halk Fırkasını' demokrat ve liberal bir parti olarak tanıdım ve gördüm. (...) Diğer taraftan müsbet eser olmak üzere Parlamentarizm idare usulünü, mesayi serbestisini, mülkiyet esasını diğer serbestleri temel olmak üzere vazetmiş olan Teşkilât-ı Esasiye Kanununu, İsviçre, Almanya, İtalya gibi demokrat ve liberal memleketlerden aldığımız, medeni, cezai ve icra kanunları(mı) zikredebilirim. Bugün dahi ben Cumhuriyet Halk Fırkasının 'devletçiliğini' bütün diğer liberal ve demokrat devletlerin 'devletçiliklerinden' ne aykırı ne fazla buluyorum; ve bu hususta Cumhuriyet Halk Fırkasının devletçiliğinin benim devletçilik hakkındaki fikirlerime- 'Kadro ve İnkılâp'taki 'planlı' ve yüksek tekniği yeni istihlal vasıtalarını ve iktisat terakütlerini yani servetleri Devletin eline veren devletçilikten daha yakın olduğu kanaatindeyim."²⁹

Ahmet Ağaoğlu meşrû zeminde kalabilmek kaygısıyla toplum felsefesini Cumhuriyet Halk Fırkası ve Türk inkılabıyla özdeşleştirmeye çalışmaktadır. Kaydedilmesi gereken bir başka nokta da Ağaoğlu'nun CHP'nin ve hukuki değişiklikleri "demokrat" nitelemesidir. Bu nitelemeyi Ağaoğlu'nun demokrasi konusundaki tutarsız ve dar ufuklulukla malûl anlayışının bir başka tezâhürü şeklinde yorumlayabiliriz. Bu noktayı ileride daha geniş olarak tartışacağız. CHF devletçiliği ile ilgili görüşleri ise 1929 dünya ekonomik buhranı ve sonrasındaki müdahaleci-devletçi uygulamalar çerçevesinde normal karşılanabilir, Ağaoğlu'nun liberal devletçiliği kalkınmakta olan sınıfların ve sınıf çelişkilerinin gelişmediği ülkelere değil, gelişmiş kapitalist ülkelere yöneliktir. Ağaoğlu'nun biraz sonra göreceğimiz "devletin tabiatı"na ilişkin tahlili konuyu açıklamaktadır zannediyoruz.

Ağaoğlu'na göre tarihten ve sosyolojiden haberi olanlar, heran herkesin gözüne çarpan devletin evrensellliğini inkâr edemezler. Devlet tabiatı icabı devletçidir. Devletçilik devlet kavramında mündemiçtir. Devletçi olmayan bir devlet örneği gösterilemez:

"Devletin mahiyetinde bile içtimâî nizamı müdahale etmek hassası konulmuştur. Binaenaleyh devletin devletçilik sıfatı esas itibarile inkârı gayrikâbil bir şeniyettir. Asıl mesele devletin bu müdahale yetkisinin sınırlarını çizmektir."³⁰

Ağaoğlu bu husustaki tarihi çizgiyi şöyle görür:

"(...) İnkışâf ilerledikçe içtimâî hayatta eski müsavatçılık ve iştirakçilik kalkar ve yerine bir biri üzerine konmuş muhtelif iktisadi ve siyasi vaziyetleri haiz ve muhtelif iş bölümü tarzlarıle birbirine bağlı ve birbirleriyle mücadele eden tabakalardan ve fertlerden mürekkep cemiyetler konur.(...) Bununla beraber hükümet nüvesi de kuvvetleşir."³¹

İnsanlık geliştikçe ferdin durmaksızın gelişimi ve diğer taraftan da bununla paralel olarak devletin geliştiği görülür. Ağaoğlu, toplumun kendi düzeninin ahenğini, fert ile toplum arasındaki dengeyi sağlayarak kurmaya çalıştığını iddia eder. Marks, Engels ve Hegel'den bahisle ilerlemeyi ve gelişmeyi sağlayanın çelişkiler olduğunu söyler:

"Fakat her 'Oluş' merhalesinden sonra çıkan tezatlar ve çarpışmalar daha karışık, daha çetin ve daha muaddal oluyor. Çünkü zaten bu tezatlar ve çarpışmalardır ki içtimâî tekamülün seyir ve devamını temin eder. Ve binaenaleyh her merhaleden sonra gelen nizam tarzı daha mütakâmil daha özlü ve daha çapraşık olduğundan doğurduğu tezatlarda daha özlü ve daha karışık oluyor."³²

Bununla birlikte Ağaoğlu ilerlemenin asıl faktörü olarak ferdi görmektedir.

Bize göre burada kaydedilmesi gereken Ağaoğlu'nun toplumdaki çelişkileri ve sınıf çatışmalarını "iyi" ("terakki")nin kaynağı olarak görmesidir. Ağaoğlu, böylece "imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz" şiarında ifadesini bulan dönemin yaygın zihniyetinden ayrılmaktadır. Ancak ferdin ve ferdiyetçiliğinin yanında devlete ve devletçiliğe attettiği önemle 20. yüzyıl egemen Türk siyasal düşüncesinin, hatta daha yüksek bir soyutlama düzeyinde Türk kamu felsefesinin korporatist niteliğinin dışına çıkmamaktadır kanaatindeyiz.³³

Ağaoğlu, Kadrocuları toplumsal çatışmalar ve çelişkileri, yalnız kapitalist toplumlara has birşey olarak gördükleri için eleştirir: "bu çatışma ve çelişkiler ezelden insanlığın kaderidir."³⁴

Ağaoğlu Şevket Süreyya'yı tutarlı bir fikir dünyası olmadığı için eleştirir. Aşağıdaki gibi:

"Bize göre sosyalizm nihayetine kadar tam bir ahenktar bir görüştür (...) tam, ihatalı, evveli sonuna uygun bir görüş, bu görüş ya kabul ya red edilir. Fakat Kadrocular ne kabul ne reddediyorlar."³⁵

"Zaten ben Şevket Süreyya beyin ne olduğunu anlamadım ki onu filansınız diye tarif edeyim. Komünist demek muayyen bir fikir manzumesi taşımak demektir. Böyle bir manzumeye ben bu adamda tesadüf etmedim ki!"³⁶

Bu arada yeri gelmişken Ahmet Ağaoğlu'nun sosyalizm hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışalım.

Ağaoğlu daha Kafkaslarda genç bir öğrenci iken görüşleri gizli olarak yayılan ve teşkilatlanmış siyasi fikirler arasında sosyalizmle de tanışır. Hatta Petersburg'a gittiğinde gizli "İnkılâpçı Halk Fırkası'na katılmak niyetinde olduğunu söyler³⁷. Fakat bu fırkaya katılıp katılmadığını bilemiyoruz.

Ağaoğlu, Avrupa'dan Azerbaycan'a döndükten sonra burada başlayan "Sosyalizm mi, Nasyonalizm mi?" şeklindeki tartışmada şöyle diyordu:

"Sosyalizm, takipçilerini küçümseyemeyeceğimiz, yüksek ve muhteşem bir ideal. Fakat, bu idealin halen bir düş olduğunu dikkate almamız gerekiyor, gerçekleşmesi için bir değil birçok yüzyıl geçmesi lazım. Bu esnada uluslar gelişiyor ve tümü milliyetçilik denilen aşamaları geçmek zorunda, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Almanların çizgisini izleyerek onun taraftarı olmamızın nedeni budur."

Aynı makalede Ağaoğlu, tavrını açıklayan bir neden daha gösteriyor. 'Milliyetçilik' (Nasyonalizm) diyor, 'toplumdaki tüm sınıfları birleştirir.'³⁸

Burada, Ağaoğlu'nun ilerlemeci mantığını görüyoruz. Sosyalizm başlı başına reddedilmeyerek insanlığın uzun vadeli geleceğinde gerçekleşebileceği, bu esnada ise milletleşmenin ve milliyetçiliğin geliştiğini söyleyen Ağaoğlu, bunun için önce milletleşmeyi ve milliyetçiliği savunur.

Sovyet diplomatı Arolov, Ağaoğlu'nu "Sovyet devriminin niteliğini doğru anlayan Türk ilerici burjuva aydınlarından bir örnek (...)" şeklinde takdim eder. Ağaoğlu'nun bir konuşmasında Mark ve Lenin'in teorilerinin öneminden söz ettikten sonra konuşmasını şöyle bitirdiğini görürüz:

"Sovyetler Birliği'nde Bolşevizm'in hayata uygulanması Marx ve Lenin teorilerinin doğruluğunu ispatladı."³⁹

Ancak hemen ifade etmek gerekir ki Ağaoğlu Marksizm'i tamamıyla doğru bulmaz:

"(...) Marksizm mektebinin tarihe ait nazariyatını biz yalnız kısmen kabul ediyoruz. bu mektebin iddia ettiği vechile maddiyat ve iktisadiyatın beşerin inkişâfı, mukadderatı ve tarihin revşî üzerine derin vasfî bir tesir icra ettiğinden şüphe yoktur."⁴⁰

Ancak, marksizmin en büyük hatası ruhi ve manevi faktörleri ihmal etmesidir.

Ağaoğlu Marks ve Engels'e (diğer sosyalist düşünceleri de sayabiliriz) karşı çok olumlu, "hürmetkâr" bir tavırla yaklaşır. Ayşe Trak bu bağlamda Kormaz Ale-dar'ın, Ağaoğlu'nun Kadro'ya karşı çıkışında rol oynayan ana etkenin derginin görüşleriyle Marksizm ara-

sındaki ilişki olduğu iddiasını temelsiz bulduğunu ifade ediyor⁴¹. Ayşe Trak'la aynı görüşte olduğumuzu ifade edelim.

Ağaoğlu Kadrocularla tartışırken, Marks ve Engels başta olmak üzere birçok sosyalist düşünürden kendince destek alıyor. Ağaoğlu Marks, Engels ve Lunarsky'e atıfla onların burjuva kültürüne verdiği önemi ve esasen zaten onların da burjuva kültürünün bir ürünü olduğunu savunuyor.⁴²

Burada liberalizm ile sosyalizm arasındaki ilişkinin "(...) 'husumet' değil, gerilimli de olsa, 'akrabalık' terimiyle nitelenmesi gereken bir ilişki (...)" olduğunu söylemek gerekiyor. Levent Köker'in ifade ettiği gibi:

"Liberalizm ile sosyalizm arasındaki akrabalık, öncelikle, her iki ideolojinin köklerinin, 'Aydınlanma Felsefesi'nde olmasından kaynaklanmaktadır."⁴³

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ağaoğlu'na göre, devletçilik gelişmeyle birlikte ve bu gelişmenin bir sonucu olarak meydana gelmektedir. Gelişmeyi yaratan asıl faktör ise ferttir.

Ağaoğlu'nun devletçilik tasnifi şöyledir:

1) Liberal Devletçilik: Bu halihazırda gelişmiş demokratik ülkelerde uygulanan ve tarihi gelişimle ortaya çıkan bir durumdur.⁴⁴

2) Sosyalizmin Azami Devletçilik Türü: Bu da ikkiye ayrılır, Marks ve Engels sanayileşmiş ülkelerde parlamenterler yollarla azami devletçiliğe varılabileceğini düşünürlerken, Lenin ve Troçki geri kalmış ülkelerde devrim yoluyla hedefe ulaşılabilceğini iddia ederler.⁴⁵

3) Azami Devletçilik Dışındaki Sosyalist Devletçilik: Bunlar komünist olmayan sosyalistlerdir. Üretim araçlarını devlet elinde toplarken çalışma ve çalışma ürünlerinin tüketiminde ferdiyetçiliği esas kabul ederler.⁴⁶

4) Müfrit Burjuva Devletçiliği (Faşizm): Bu "bir nevi burjuva reaksiyonu"dur. Amacı mülkiyeti korumak ve burjuvazi yararına sınıf ilişkilerini devletçe düzenlemektir. Uygulandığı hükümet şekilleri değişse bile, her yerde diktatörcüdür.⁴⁷

Ağaoğlu bu devletçilik türlerinin geri kalmış ülkelerde, değil, gelişmiş ülkelerde sanayileşmeden kaynaklanan tezatlar karşısında ortaya çıktığını iddia eder. Bir kalkınma yolu olarak devletçilik düşünülmez. Devletçilikle kalkınmaya çalışmak mümkün olmadığı gibi, sakıncalıdır da. Ağaoğlu, Engels'e atıfta bulunuyor:

Geri kalmış ülkelerde devlet müdahalesi gereksizdir. Çürkü müdahale edecek konu yoktur. Dahası:

"Muzırdır. Çünkü tezatı inkişâf tarikiyle doğura-

cak ferdî faaliyetlere engel çıkarır. Bu münasebetle burada Engels'in bir sözünü zikrelelim: Büyük mütefekkir diyor ki: 'Siyasi kuvvetin iktisadi inkişafa tekabül etmeyen müdahalesi iktisadi ta esasından sarsar.'⁴⁸

Ağaoğlu'na göre geri kalmış bir ülkede, devletin müdahalesinin sağlıklı olmasını sağlayacak ortam (sermaye birikimi, teknik bilgi ve yetişmiş eleman) yoktur. Bunlardan yoksun olarak tecrübesiz bir bürokratlar grubunun gelişmeyi sağlaması mümkün müdür? Kadrocular Ağaoğlu'nun bu tür sorularına cevap vermezler.⁴⁹

Ayşe Trak'ın işaret ettiği üzere üçüncü ve dördüncü soruları birlikte ele almak faydalı olacaktır. Hatırlanacağı gibi bu sorular yöneten-yönetilen ilişkisi ile demokrasi arasındaki ilişkilere dairdir. Ahmet Ağaoğlu'nun Serbest Fırka macerasından da burada bahsederek Ağaoğlu'nun "muhalif ve demokrat" kimliği problemini de burada tartışacağız.

Şevket Süreyya'ya göre inkılap "halkın hayrına, halka rağmen fakat halk için" halka hizmet etmektir. Şevket Süreyya'nın girdiği bu güzergâhta hürriyete ve demokrasiye yer yoktur. Ağaoğlu ise bu anlayışı hürriyet ve demokrasi perspektifinden eleştirecektir.

Dönemin dünya koşullarında yükselen faşizm ile anti-demokratik sosyalizm kapitalizmin geçirdiği bunalım çerçevesinde "demokrasi"ye saldırmaktadır. Bir çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de, bunun etkilerinin yoğun olarak görüldüğü bir ortamda, Ağaoğlu'nun demokrasi savunusu özellikle daha önce demokrasi konusunda serdettiği olumsuz görüşler bilindiğinde dikkati çekmektedir. Ancak bu demokrasi savunusu, bir liberalin "demokrasi korkusu"nu da içeren gerilimli bir savunudur.

Ağaoğlu'nun siyasi hayatında "muhalif" kimliğini kazanmasının kilometre taşlarından belki de ilki 1926 yılında Mustafa Kemal'e yazdığı rapor-mektuptur.⁵⁰

Ağaoğlu, raporunda devletin dayandığı eski esaslar sökülüp atılırken bunların yerini dolduracak yeni esasların ortaya konulmadığını, bu yüzden devletin muallâkta olduğunu söyler. Bu meseleleri çözmek için tekliflerde bulunur.

Rapora göre inkılâpçı bir mühitin yegane istinad ettiği kuvvet olan manevi prestij iyi düşünülmeden yapılan işlerle, ihtikârlarla, gayri meşru ticaretlerle ve israflarla yara almaktadır. Bu prestiji muhafaza, Türk inkılâpçıları ve Türk vatani için hayati önemdedir.

Manevi prestiji zedeleyen üç neden şunlardır: 1) Ferağat-i nefis kıfayetsizliği; 2) Fırkanın ataleti; 3) Mütakabil murakabenin mefkudiyeti.

Bunun çözüm yolu, yalnız çalışarak fırkanın dayandığı kanaatleri mutlak bir iman ve itikat haline sok-

maktır. Ağaoğlu'nun Fırka'dan kastı ne meclisteki grup, ne de fırka teşkilatı gibi kitleler değildir. Kastedilen fırkaya mensup en müktemet, en mutemet ve reislerin kayıtsız şartsız itimat ettiği zevattan müteşekkil divandır. Kontrol işini de mutedil, samimi ve hayırhane niyetiyle bu divan yapacaktır.

Ağaoğlu'nun raporundan demokrasi konusundaki fikirlerini daha net bir şekilde öğrenebiliyoruz. Şöyle diyor:

"(...) acizlere demagog değilim alelumum demogojiye karşı büyük bir nefret perverde ederim. Bendeniz binbir başlı kitlelerin herhangi bir işi başa çıkaracak kabiliyette bulunduğu hiçbir zaman kâil olmadım ve bugün dahi kâni değilim. Bilakis ben daima kuvvetli Hükümet taraftarı oldum ve elyevm de bu kanaatimde her zamankiden daha ziyade sabitim. Bilhassa bizim memleketimiz gibi siyasi ve içtimâî tecrübeleri sebkât etmemiş ve iptidâî bir halde bulunan muhitlerde kuvvetli hükümetlerin ve mütebaris şahsiyetlerin ehemmiyeti derkârdır."⁵¹

Hükümet şekli ne olursa olsun milletleri daima sınırlı bir azınlıktan ibaret olan bir zümre idare etmiştir ve edecektir:

"Mesele yalnız şu ekâliyetin müracaat ettiği mülhenaatın menbandan ve mahiyetinden, idarei devlete verdiği şekil ve istikametten, takip ettiği gayelerden ibarettir. Asıl mühim ve canlı mesele budur."⁵²

Demokrasi demek:

"(...) ekseriyetin hakimiyeti ekseriyetin taşıdığı zihniyetin, tarzı telâkkinin revacı, ekseriyet ihtiyacının tatmini, ekseriyet temayülâtının ve arzularının hayatı milliye üzerine etkisi demektir."

Bizim milli tarihimizde eksik olan da budur.⁵³

Bu demokrasi anlayışı, kendi ifadesiyle "halkçı, milliyetçi, köylücü" anlayışı yansıtmaktadır. Ağaoğlu biraz ileride demokrasiyi bir hak eşitliği ve görevlerin liyakata göre dağıtılması olarak alıp, "Bunun haricinde demokrasi, kanuni esasiye şekli hükümet ne olursa olsun yoktur. Oligarşi, hükümeti şahsiye, istibdat vardır. Demokrasi yoktur." diyecektir.⁵⁴

Görüldüğü üzere Ağaoğlu'nun ufku kitlelerin katılımına kapalı. Çoğunluk, kitleler korkutucudur. İdare seçkinlerden oluştuğu gibi, ona muhalefet etmek, onu kontrol etmek de seçkinlerin işi. Bu, demokratlaşmış liberalizmin çoğunluktan korkusuna henüz teşebbül. Ancak talihin tuhaf bir çilvesi olarak Ağaoğlu "zoraki demokrat" olacaktır.

Ahmet Ağaoğlu, Mustafa Kemal tarafından yakın arkadaş Fethi Okyar'a kurdukları Serbest Fırka'ya yi-

ne Mustafa Kemal'in emriyle girer. Fakat önce karşı koyar, Mustafa Kemal "Niçin?" diye sorar "Sizden ayrılmam!" der, "Neden ayrılmazsın? Bana bitişik misin?" sorusuna "Etinize, kemiğinize, bitişik değilim. Fakat ifade ettiğiniz manâya bitişigim." cevabını verir⁵⁵. Ama sonuçta, adı da kurucusu Mustafa Kemal tarafından kararlaştırılan, "Serbest Fırka'ya" girer. 1926'da gönderdiği rapor ve meclisteki eleştirileri onu Serbest Fırka'ya sürüklemiştir.

Ağaoğlu emirle girdiği fırkanın liberalliğini ve o güne kadar üyesi bulunduğu Halk Fırkasının da devletçi olduğunu partinin kuruluşuyla öğrenecektir. Hatıralarında şöyle diyor:

"Zaten eski Cumhuriyet Halk Fırkası liberalin liberali değil miydi? Bunda zerre kadar şüphe edenler bu fırkanın Cumhuriyet'e ve rejime esas ve temel olmak üzere kabul etmiş olduğu Teşkilatı Esasiye Kanunun 'Türklerin hukuku ammesi' namı altındaki 29 maddeden ibaret olan kısmını bir daha mütalea etsinler? Orada devletçiliğe ait bir tek kelime bulunamaz.

"Bunun birkaç gün sonra İsmat Paşanın Samsun'da irad ettiği nutuktan evvel, benim de o zamana kadar mensup olduğum Cumhuriyet Halk Fırkasının Devletçi olduğunu ne ben ne de kimse bilmiyordu. Bu nutuktan sonradır ki fırka, devletçi oldu. Fakat nutuk yeni fırkanın tesisinden sonra söylendi. Demek ki yeni fırkaya kurulmadan evvel Serbest namı vermiş olanların, eski fırkaya da Devletçi sıfatını ilave etmeye karar vermiş olduklarını kabul etmek lâzım geliyor."⁵⁶

Bu durum iktisatta liberal politikadan devletçiliğe geçişin ötesinde, zaten var olan ve devletin savunulması olarak görülen devletçilik anlayışının bariz bir şekilde tezahürüdür. Bu noktaya işare ederek geçelim.⁵⁷

Fethi Okyar'la birlikte çıktıkları İzmir gezisinde Ağaoğlu "yüzbin başlı izdihamın ne kadar korkunç bir varlık olduğunu" görür ve kitlelerden korkusunu yeniden ifade eder.⁵⁸ Oysa Okyar'ın deyişi ile artık ipin ucu kaçırmıştır:

"(...) Serbest Fırka halkın malı olmuştur. Biz onun isteklerine boyun eğmek zorundayız"⁵⁹

Halkın Serbest Fırkaya ilgisi Halk Fırkası ileri gelenlerini ve dolayısıyla devlet yöneticilerini rahatsız eder. Seçimlerde meydana gelen olaylardan bahseden Ahmet Ağaoğlu ile Mustafa Kemal arasında aşağıdaki konuşma geçer:

"- Efendi! Her tarafta anarşi beliriyor. Antalya'da kumandanın kafasını iskemle ile kırmışlardır! Bu kumandan çok büyük ve sabırlı adammış! Ben olsaydım bir bölük mitralyöz getirip oradakileri biçerdim. Başka yerlerde de bunun emsali olmuştur.

- Paşam, kumandanın intihap yerinde ne işi vardır?

- Anarşiye mâni olmak için gelmiş!

- Hayır! Anarşi tam onun oraya gelmesinden çıkar! Gazi Mustafa Kemal Paşa bir Cumhuriyet kurmuş, bu Cumhuriyetin dayandığı ana kanunlar halka intihaba iştirak etmek hakkını vermiştir. Halk bu salâhiyetini kullanmak için sandık başına geliyor ve karşısında müsellâh kuvvetler görüyor! Müsademe tabiidir!

Gazi bütün bütün hiddetlendi:

- Efendi! Anarşi var, anarşi! Sizin haberiniz yok, gafilsiniz! Ve bununla beraber de benden bitaraf kalmaklığımı istiyorsunuz!

- O halde paşam, aramızda gayet vahim bir suite-fehhüm vardır. Beni Serbest Fırkaya sokan zat-ı devletinizdir. O vakit şöyle buyurdunuz: 'Yeni kurduğumuz Cumhuriyet bir şeye benzemiyor. Ben fâni insanım. Ölmeden evvel bu milleti hakiki hürriyete almış görmek isterim! Bunun içinde muhalif bir fırkanın varlığı lâzumdur. Bu fırkayı emin olduğum adamların ellerine veriyorum. Fakat ne çareki onlar da tereddüt ediyorlar!'

Bunun üzerin biz de Fırkaya girdik. Şimdi görüyorum ki ben iyi anlayamamışım! Altmış iki yaşım vardır. Bunun lâakal kırk senesini Türk milletine, kudretim dairesinde, hizmet etmekle geçirdim. Şimdi mezarımla aramda birkaç adım kalmışken ben aynı milleti anarşiye sevkeden âmillerden biri olmak üzere imişim!

Bundan başka zat'ı devletinizi ben kendim için de kurtarıcı telâkkî ederim. Beni Malta esaretinden kurtardınız. Buraya geldim. Sayenizde memleketin sayılı adamlarından biri oldum. Çoluk çocuğum yeniden vatan buldular, istikbal temin ettiler, şimdi ben Türk milletine hıyanet ettiğim gibi bu kurtarıcıya karşı dahi çıkmakta imişim!

Bu vaziyet benim için pek ağırdır. Müsaade ediniz. Kendimi kurtarayım!

- Ne yapacaksın?

- Emrinizle girdiğim yeni Fırkadan çıkmam. Bunun nefsim için bir zillet telâkkî ederim. Fakat, siyasî hayattan çekilirim. Mebusluktan istifa ederim, sırf muallimlikle meşgûl olurum!

- İşte tam o zaman beni karşında görürsün."⁶⁰

Konuşmanın sonunda Mustafa Kemal'in verdiği namus sözü ile Ağaoğlu'nun şüpheleri ortadan kalkmışsa da, sonuçta Serbest Fırka kendisini feshetmek zorunda bırakılmıştır.

Serbest Fırka kapatıldıktan sonra Ağaoğlu, İstanbul Darülfünun'una profesör olarak girmek üzere Ankara'dan ayrılırken, İsmet İnönü'ye bir veda ziyaretinde bulunur. Ağaoğlu burada dün kendilerini idama, hapi-

se ve sürgüne gönderenlerin şimdi İnönü'nün yakın arkadaşı, kendisinin ise onun karşısında olmasının garipliğine işaret ettiğinde şu cevabı alır:

"Siyaset budur Ahmet bey, siyaset budur!"⁶¹

Ahmet Ağaoğlu, bu siyasetten çekildikten sonra, 1933 tasfiyesiyle üniversiteden de uzaklaştırılmıştır. "Bu siyaset" in kolları üniversiteye de uzanmış ve kendilerini yeterince desteklemeyenleri tasfiye etmiştir. Ağaoğlu bundan sonra ölünceye kadar gazete ve dergilerde makaleler yazacaktır.

Şevket Süreyya Aydemir "Batı manâsında bir demokrasinin o zaman tek savunucusu" Ağaoğlu'yu diyor. Yakup Kadri Karaosmanoğlu da, onun "Ortodoks bir demokrasi taraftarı" olduğunu söylüyor⁶². Peki onun "İhtilal mi İnkılap mı" adlı dizi makalelerindeki (1922), Mustafa Kemal'e yazdığı mektuptaki (1926) demokrasi karşıtı ifadelerini nasıl açıklayacağız? Esasen Ağaoğlu bir liberal olarak liberalizm ile demokrasi arasındaki gerilimi yaşamaktadır. (Liberalizmin demokrasiyle çeliştiğini iddia etmiyoruz) Bu yazıları yazarken de, 1930'lu yıllarda demokrasiyi savunurken de aynı gerilimin içindedir: Eğitilmemiş ve mülksüz kitlelerden duyulan korku. Devlet ve Fert'te şöyle diyecektir;

"Keza Maarif ihtiyacı da ibtidada fertler tarafından tatmin olunuyordu; fakat millî hakimiyet esasını kabul ederek fertleri intihap vasıtasile hakimiyete iştirak ettiren, yani ferdi reylerin muhassalasının hükmüne tabiiyeti usul ittihaz eden cemiyetler artık bu mühim vazifeyi irfandan mahrum cahil, okumak yazmak bilmeyen adamlara tahmil edemezdi. Ve binaenaleyh umumi, mecburi ve meccani ibtidaf talim vazifesini de devlet üzerine almak mecburiyetinde idi. İngiltere'de intihap hakkı tevsi edilirken bu usulun muhalifi olan (Robert Low) parlamentoda ayağa kalkmış ve "Educate Yours Masters" 'Efendilerinizi yeni intihapçıları talim ve terbiye ediniz diye bağırması; ve hakikaten de hakimiyete iştirak salahiyyetinin müeyyidesi irfandır."⁶³

Ağaoğlu'nun bu korkusundandır ki, katılım çok dar bir çerçevede tutulmak istenmiş, böylece bir nevi demokratik seçkinler yönetimi öngörülmüştür. Bu hususta tekrar pahasına ama Ağaoğlu'nu "tam ve saf" bir şekilde anlayabilmek için uzunca bir iktibası gerekli görüyoruz.

"Herhangi bir millet ve devletin tanzim ve idaresi emrini herhangi bir kitle, herhangi bir ahalinin doğrudan doğruya eline alabilmesi imkânını biz hayalen bile şimdiye kadar tasavvur edemedik ve bundan sonra da edebileceğimizi zannetmiyoruz. Hele bizde umurunun seviye irfaniyesi ile terbiye içtimaiye ve siyasiyei nazari dikkate alınınca bunun katiyyen gayri mümkün olduğu ufacık bir te-

emmülle tezahür eder. Fakat bu hakikat bizden bu hususta pek yüksek olan muhitlerde dahi cari ve hükümandır. Şimdiye kadar tarihte bir kitlenin doğrudan doğruya kendisini idare ettiği emsali görülmemiştir. Eski Yunanistan'ın ufacık ve bazen tek bir şehirden ibaret olan cumhuriyetlerinde bu gibi tecrübeler yapılmış ise de bu tecrübe nihayet ya anarşiye, ya anarşinin eşi olan tiranizme, istibdada müncer olmuştur. İçinde bulunduğumuz zamanda ise bu tecrübenin en muazzamı Rusya tarafından yapıldı. Burada muazzam bir kitle doğrudan doğruya kendini idare etmek istedi. Bütün zimamı unsurunu eline aldı. Fakat inkılâbın başına muayyen bir rehber zümresi geçerek yularları tamamen ellerinde temerküz ettirinceye kadar bu tecrübe de pek pahalıya mal oldu ve Rus inkılabının en müfrit, kanlı ve tahripkâr sahifeleri işte bu istihale zamanlarında cereyan etmiştir. Umumiyetle denilebilir ki, eğer mezkûr zümre o temerküz ameliyesinin icrasında muvaffak olmasaydı ve zimamı umur eskisi gibi kitlelerin elinde kalmış olsaydı, Rus inkılabının da ateş ve kan içinde sönüp müthiş bir tiranizme müncer olacağı muhakkaktı. Lâkin bereket versin ki, rehber zümre imdadı yetiştirdi ve zimamı umuru temerküz ettirdi ve inkılâbın seyir ve cereyanını muntazam ve ahenktar bir mecraya sevk edebildi.

"Alelûmum denilebilir ki, herhangi (herhangi-MY) bir zaman ve mekânda şekli hükümet ne olursa olsun, umuru devlet mahdud ve rehber bir zümre tarafından rüüyyet ve temşiyet edilegelmiştir ve kanaatimizce bu böyle ilânihaye devam edip gidecektir. Milyonlarca efrada havî kitleler hiçbir zaman doğrudan doğruya kendilerini idare etmemişlerdir ve edemeyeceklerdir. Bu hususa ait perverde olunan emeller ve sardedilen nazariyat hep beyhudedir."⁶⁴

Ziya Gökalp'in bu noktada -dava arkadaşı Ahmet Ağaoğlu gibi- demokratik seçkinler yönetimi önerdiğini vurgulayalım. Şöyle diyecektir. Gökalp:

"Milleti bir insan kabul edersek dimağını zekâsını ve ideolojisini de güzidelere benzetiriz. Hükümet dimağ değildir. Hükümet bu güzidelere attığı fikirleri kabul eder, uygular. Demek ki asıl hükümet güzidelere dir. Demokrasi, avamın ve cahillerin egemenliği değil, güzidelere egemenliğidir."⁶⁵

3. Ahmet Ağaoğlu'nun Ütopyası

"Serbest İnsanlar Ülkesinde" Ahmet Ağaoğlu'nun "ütopya"sı olup, allegorik bir roman tarzında yazılmıştır. Siyasi fikirler tarihimize bu tür ütopyaların olmaması hasebiyle roman ayrı bir kıymeti haizdir. Bilebildiğimiz kadarıyla Halide Edip'in Yeni Turan'ından sonra ikinci ütopya romanıdır. Eser, 1930'da önce Cumhuriyet gazetesinde tefrika olarak çıkar ve ardından

sonra ikinci ütopya romanıdır. Eser, 1930'da önce Cumhuriyet gazetesinde tefrika olarak çıkar ve ardından aynı yıl kitaplaşır. "Serbest İnsanlar Ülkesinde" Serbest Fırkanın kurulduğu dönemde kaleme alınmıştır. Bu açıdan da dikkat çekicidir.

Eser, Ağaoğlu'nun deyişiyle "Cumhuriyetin manevi cepheden ideolojisini (...) "⁶⁶ kurmak amacıyla yazılmıştır. Ağaoğlu'na göre, Cumhuriyet idaresinde "Hakimiyet tam ve şamil olarak Halkın elindedir. Ahalden herkes idareye iştirak etmek selahiyetini haizdir. Bedihidir ki, milyonlarca insanların iştirak ettikleri idarenin muntazam ve makul olabilmesi için bu insanların yüksek vazife ve mesuliyet duyguları ve mümtaz ahlâk düsturları ile mücehhez olmaları lâzımdır; yani Cumhuriyette vatandaşların faziletli olmaları şartdır." "⁶⁷ Cumhuriyet, Türk milletin fertlerinden bazı manevi hususiyetler istemektedir, bunları ve nasıl faziletli olunacağını Serbest İnsanlar Ülkesinde bulacağız. Ağaoğlu böylece romanda sadece hayalindeki bir toplumu değil, bu toplumda yaşayan fertlerin sorumluluk ve özelliklerini de tarif eder.

Roman esirlikten yeni kurtulmuş bir kişinin Serbest İnsanlar Ülkesine gelmesiyle başlar. Orada kendisine bu ülke tanıtılır ve bu tanıma/tanıtma sonucunda kişi eğer "iman" ederse, edeceği bir yeminle vatandaşlığa alınır.

Ülke zor duruma düştüğü bir dönemde aralarından (Mustafa Kemal gibi) "sarı saçlı, mert yüzlü, aslan bakışlı" birisi çıkar. Bu kişi "Meğerki elini sakınan, yurdu esirgeyen Tanrının resûludur" "⁶⁸ bu ülkede söylenen bir türkû şu anlamdadır: "İnsan kâinatın şûrudur. Ona taparız, onu takdir ederiz. Hürriyet şuurun mukaddes cevheridir. Onu severiz ona bağlıyız. Serbest İnsanlar ülkesi şuurun ve hürriyetin mabedidir. Ona sığınırız, ona güveniriz." "⁶⁹

Hürriyet bir kültür, bir hars meselesidir "⁷⁰. Bu ortam içinde yetişmiş insanlar fert fert ülkenin çıkarlarını ve vatandaşların haklarını korumalıdır, bu onların dışında ve üstünde bir kadronun değil, bütün vatandaşların görevidir. Sonra "hür ve serbest ülkede her vatandaş ülkenin mukadderatına iştirak eder" "⁷¹. Ancak burada doğrudan bir katılım değil, temsili bir katılım söz konusudur:

"Haiz olduğu intihab selahiyeti ile mebuslarını intihap ederek mebusları vasıtasile kanun yapar. Ve gene mebusları ve matbuatı vasıtasile icraî ve kazâî kuvvetleri murakebe eyler. Şimdi sorarım: Dilenci, ahlaksız ve yahut cahil ne yaptığını bilmez vatandaşların bu yüksek vazifeleri hakkile yapabileceklerine ve herkesin alâkadar olduğu umumî mukadderatın doğru yolu gösterebileceğine emniyetiniz olur mu?" "⁷²

Bu sorunun cevabı "olmaz" dır. Bu gibilerini ıslah

ve terbiye etmek fertlerin ve devletin görevidir. Buna direnenler kötü niyetlilerdir ve toplum dışına itilirler "⁷³. Burada rehber zümreye büyük görev düşer. Rehber zümre, bu görevlerini yerine getiremezse, rehberlik konumunda olma hakkını kaybeder. Yerinde ancak geçici bir süre için elinde tuttuğu maddi kuvvetle kalabilir. "⁷⁴

Ağaoğlu burada liberalizm ve demokrasi arasındaki gerilimli ilişkiyi yansıtıyor. Bunu ayrı bir başlık altında tartıştığımız için tekrar olmaması bakımından burada kesiyorum.

Romanda hem bireyin topluma hem de toplumun bireye karşı sorumluluklarının altı çizilerek, toplum, bireyi sadece kendi çıkarları için çalışmak şeklindeki tavrın insafına bırakılmamıştır:

"Kendine hür, yani efendi diyen bir cemaat için arasında manevi ve maddi fakrû ve ihtiyaca tutulmuş vatandaşların mevcudiyeti ağır bir lekedir. Bu hal cemaatin vazifesini yapmadığına delildir. Vatanş dediğin adam cahil veya ahlaksız ise, dilenci ve yahut aç ise, mesuliyet cemaatindir. Böyle bir cemaat ya vazifelerini anlamıyor veya onlara bakmıyor ki her iki halde eksik olduğu aşikârdır." "⁷⁵

Sonuç

Ahmet Ağaoğlu'nun liberalizmi ve milliyetçiliği, onun modernleşme anlayışından kaynaklanmaktadır. Diğer medeniyetleri, her alanda yenmiş olan Avrupa medeniyeti, bütünüyle örnek alınmalıdır. Varolabilmenin tek yolu budur. Ağaoğlu'nun ilerleme anlayışına göre mümkün ve meşru, (aynı zamanda tek) en ileri aşamayı temsil eden Avrupa'nın izlediği safhalar tek tek izlenmelidir, çünkü Avrupa'yı ileri götürüp, diğer medeniyetlerden üstün kılan, geçirdiği bu safhalardır. Bu sebeple hem liberalizm hem de milliyetçilik evrensel bir şekilde bütün toplumların yaşamaları gereken aşamalarıdır.

Biz Ahmet Ağaoğlu'nun bu düşüncelerinin ardında Yeni Osmanlıların "Devleti kurtarma" çabasının etkilerini görüyoruz. Ağaoğlu orijinal fikirler üretmekten ziyade Avrupa'dan öğrendiklerini kendi toplumuna uygulayan bir aktarıcıdır. Gerek felsefi bir düşünce geleceğinin olmadığı bir toplumda yetişmesi, gerek yukarıda ifade ettiğimiz şekilde "kurtarma" amaçları onu bu yola sevk etmiştir. Zannederiz bu unsurların etkisiyle ve Avrupa kaynaklı okumalarıyla Ağaoğlu'nun fikirleri "eklektik" niteliktedir. Esasen kendisi de insanlığın gelişimini incelediği bir çalışmada hangi metodun kullanılması lazım geldiğini tartışırken, muhtelif medotları sayarak eleştirdikten sonra şöyle diyecektir:

"Binaenaleyh bizce en sağlam tarik ve en doğru

yol bütün bu âmilleri birleştiren Eklektik bir metodla içtimâî hadiseleri tetkik etmektir".⁷⁶

Ağaoğlu bu sonuca "acaba bütün beşeriyeti ihtiva etmek üzere umumî bir hukuk tarihi var mıdır?" şeklindeki sorudan yola çıkarak varmıştır. Ağaoğlu'nun burada özellikle insanlar arasındaki farkı "ırk" esasında açıklamaya çalışan "ırkçı" görüşleri eleştirerek, yukarıdaki soruya olumlu bir cevap vermesi, bizce çok anlamlıdır. Çalışmamız boyunca işaret ettiğimiz üzere Ağaoğlu ilerlemeci ve evrimci bir mantıkla insanlığın gelişimini mümkün ve meşru -her alandaki galibiyetinden alır bu vasıflarını- en ileri aşama olarak Avrupa medeniyetini görür. İrkçılığı eleştirmesi de, ırkçılığın medeniyetler arasındaki farkı ırk gibi "değişmez" bir unsurla açıklamasıdır. Çünkü böyle olursa Avrupa medeniyeti diğer medeniyetler için örnek olamaz. Halbuki Ağaoğlu için Avrupa medeniyeti hem ulaşılabilecek gereken, hem de ulaşılabilecek ileri bir aşamadır. Aradaki fark "ırk" yerine "kültür" esasında açıklanırsa, Avrupalılar gibi olmak isteyenler için bir umut ve iyimserlik doğmaktadır.⁷⁷

Örnek alınan Avrupa medeniyetine ulaşmak için "aydınlar" a büyük bir rol düşmektedir. Aydınlar devlet vasıtasıyla gerekli siyasi ve netice itibarıyla da "kültürel" değişiklikleri gerçekleştirerek, herşeyi ile Avrupa tarzı bir hayatı cahil halka öğretirler, onları aydınlatırlar. Burada "devlet" in sahip olduğu kuvvetin aydınların elinde olması özellikle çok önemlidir. Gerçi her zaman büyük kitleler azınlıklar tarafından idare edilmiştir, ama mühim olan idarecileri halkın tercihlerinin belirlemesidir. Gelişmiş liberal ülkelerde böyle olmaktadır; ama başka birçok şey gibi bu da, ancak ulaşılması gereken bir hedeftir. Yoksa özellikle "bizim gibi" halkın cehaletinin apaçık olduğu ülkelerde devlet özellikle kuvvetli olmalıdır. Ancak bu gücü temin eden kaynaklardan biri de yönetimin denetlenmesidir: Aydınların "iyi niyetli" denetimi. Fakat devlet bunun dışında kendi eliyle zengin yaratma gibi bir misyon taşıyamaz, çünkü örnek alınan Batı'da bu böyle olmaktadır. Öte yandan devletçilik devletin tabiatında olduğu gibi Batıda da vardır ve özellikle gelişme arttıkça ortaya çıkan toplumsal teadları hafifletmeye çalışır.

Biz Ahmet Ağaoğlu'nun "Devlet" ve "aydınlar"

konusunda Türk düşünce geleneğinin etkisinde kalarak "liberalizm" ve "demokrasi" konusundaki görüşlerini oluşturduğunu düşünüyoruz. Buradan gelen bir etki ile Ağaoğlu, 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Neoliberalizmin "devletçi/müdahaleci" söyleminden etkilenirken, "demokrasi" söyleminden pek etkilenmemiştir, ancak bütün bunlara rağmen, Ağaoğlu'nun "unutulmuşluğu" Türk düşünce geleneğinde ve kültür kodunda -Ağaoğlu'na da tesir eden unsurların- halâ etkili olduğunu düşündürmektedir.

Netice itibarıyla Ahmet Ağaoğlu'nun Avrupa merkezli ve "ilerlemeci" mantığını tasvip etmediğimizi, mümkün ve meşru tek tarihin bu olması gerektiği düşüncesini paylaşmadığımızı ifade edelim. Ağaoğlu bir yandan bir liberal olarak "sivil toplum/devlet" ayrımını meşrulaştırırken bir yandan da Avrupa'nın "temsili demokratik" sistemini hem meşrulaştırıp, hem de Avrupa dışındaki halklara bunu "şimdilik" çok görüp, bunu "ileride" mümkün görmektedir.

Ağaoğlu'nun toplum ve siyaset felsefesinde görülebilecek noksanlıklar, girişte işaret ettiğimiz bizde felsefi düşüncenin değil "devleti kurtarmak" anlayışının egemenliği muvacehesinde değerlendirilmelidir. Esasen bu dönemde, Murat Belge'nin "Türkiye burjuvazisinin manevi babası" olarak gördüğü Ahmet Başar'ın ifadesiyle hemen hiçbir grubun önercek "biraz tutarlı bir programı" yoktur.⁷⁸ Mevcut haliyle farklı programlardan Ağaoğlu'nun programının, Ayşe Trak tarafından "piyasa ekonomisinin kurallarına göre, özgür girişimlere dayanarak kalkınma önerisi inandırıcı olmaktan çok uzak"⁷⁹ bulunması iki açıdan dikkat çekicidir: İlk olarak var olanı meşrulaştırıcı ve liberalizmi erteleyici yönüyle ikinci olarak liberalizmi kalkınmacılığa ve iktisadiyata indirgeyici yönüyle.

Ahmet Ağaoğlu'nun özellikle ütopyasında cevabını aradığı "iyi toplum nedir?" sorusunun-Ağaoğlu'nun cevabına katılmamakla beraber- yerinde bir soru olduğu kanaatindeyiz. Siyaset felsefesinin özgürleştirici perspektifiyle "iyi toplum nedir?" sorusunun cevabını araması gerektiğini düşünüyoruz. Ve Ağaoğlu'nun sık sık eleştirdiği Şark-İslâm klasiklerinin örneklerinden Mantık Al-Tayr'dan⁸⁰ esinlenerek "insanların kendi padişahları oldukları" bir Türkiye ve Dünya temennisiyle bitirelim...□

Dipnotlar

- 1) Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, cilt:1 (Atatürk'ün Nutuk'u), İstanbul, 1991, s.165.
- 2) Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, "Önsöz", İstanbul, 1983, s.9-17.
- 3) Ayşe Trak "Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi", *Toplum ve Bilim*, s.14, Yaz 1981, s.64.
- 4) Didem Gürses, *Dönemi ve Görüşleri ile Ahmet Hamdi Başar*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ank. Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul, 1986, s.332-333

- 5) Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, çev: İzzet Kandemir, İstanbul, 1983, s.82
- 6) Şerif Mardin, "Tanzimattan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)" **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, cilt, 3 s.618
- 7) Ş. Mardin, a.g.m., s.634
- 8) Zafer Toprak "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi**, Cilt:3, s.635-640
- 9) Ş. Mardin, y.a.g.m., s.627
- 10) **Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir**, Haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara, 1981, s.254
- 11) **Türkiye İktisat Kongresi**, s.244
- 12) a.g.e, s.255
- 13) Yahya Kemal, **Mektuplar Makaleler**, İstanbul, 1990, s.325
- 14) Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, İstanbul, 1972, s.3-15
- 15) Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, 1990, s.93.
- 16) İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, 1982, s.79-80.
- 17) İ.Tekeli-S.İlkin, a.g.e, s.81-106
- 18) İ.Tekeli-S.İlkin, a.g.e, s.81
- 19) Bu konuda bkz. Didem Gürses, **Dönemi ve Görüşleri ile Ahmet Hamdi Başar** yayınlanmamış doktora tezi A.Ü.S.B.İ., İstanbul, 1986
- 20) Ayşe Trak "Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi" **Toplum ve Bilim**, s:14 yaz 1981, s.64
- 21) Ahmet Ağaoğlu **Devlet ve Fert**, İstanbul 1933 s.27
- 22) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.29
- 23) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.29
- 24) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.30
- 25) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.30
- 26) Ahmet Hamdi Başar, "Ağaoğlu-Kadro Münakaşası" **Kooperatif Seçme Yazıları, 1932-1934**, Yay. haz: Bülent Varlı, Ankara, 1982, s.133-134
- 27) A.H. Başar, a.g.m, s.134
- 28) Ahmet Ağaoğlu, "Bir İzah" a.g.e (içinde) s.139
- 29) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.137
- 30) A. Ağaoğlu, **Devlet ve Fert** s.30
- 31) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.32
- 32) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.40
- 33) Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Kooperatizm** İstanbul, 1989, s.7
- 34) A. Ağaoğlu, **Devlet ve Fert**, s.35
- 35) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.19
- 36) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.132
- 37) Ahmet Ağaoğlu, "Hatıralar", Samed Ağaoğlu, **Babamdan Hatıralar** (içinde) Ankara, 1940 s.101
- 38) Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, İstanbul, 1988, s.87
- 39) S.İ. Aralov **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları**, Ankara, 1985, s.181
- 40) Ahmet Ağaoğlu, **İhtilal mi, İnkılap mı?** Ankara, 1942, s.53
- 41) Ayşe Trak "Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi" **Toplum ve Bilim**, s.14, Yaz. 1981, s.70
- 42) A. Ağaoğlu, **Devlet ve Fert**, s.65-66
- 43) Levent köker, "Liberalizm-Sosyalizm İlişkisi Üzerine Bir Deneme" **Türkiye Günlüğü** s.15, Yaz.1991, s.86
- 44) A. Ağaoğlu, **Devlet ve Fert**, s.41-50
- 45) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.51
- 46) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.51
- 47) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.52
- 48) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.62
- 49) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.64-65,67
- 50) Bu rapor için bkz. Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, cilt:2, İstanbul, 1972, s.493-499
- 51) H.R. Soyak a.g.e, s.497
- 52) A. Ağaoğlu, **İhtilal mi İnkılap mı?**, s.39
- 53) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.44
- 54) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.44
- 55) A. Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul 1950 s.24
- 56) A. Ağaoğlu, a.g.e., s.25
- 57) Ahmet İnsel, **Türkiye Toplumunun Bunalımı** İstanbul 1990, s.152
- 58) A. Ağaoğlu, y.a.g.e, s.53
- 59) Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, 1977, s.194
- 60) A. Ağaoğlu, y. a.g.e, s.79-81
- 61) Samet Ağaoğlu, **Demokrat Partinin Doğuşu ve Yükseliş Sebepleri**, 1972 s.26
- 62) Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı** 1982 s.54
- 63) A. Ağaoğlu, **Devlet ve Fert**, s.42-43
- 64) A. Ağaoğlu, **İhtilal Mi İnkılap mı?**, s.37-38
- 65) Aktaran Orhan Türkdoğan, **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, Ankara, 1987, s.34-35.
- 66) A. Ağaoğlu, **Serbest İnsanlar Ülkünde**, İstanbul 1930, "Önsöz", s.2.
- 67) A. Ağaoğlu, a.g.e, önsöz, s.1
- 68) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.6
- 69) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.10-11
- 70) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.104.
- 71) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.113.
- 72) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.113.
- 73) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.114.
- 74) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.114-115.
- 75) A. Ağaoğlu, a.g.e, s.113.
- 76) Ahmet Ağaoğlu **Hukuk Tarihi (Üniversite Ders Notları)**, İstanbul, 1933, s.33
- 77) Ali Mazrui "Sosyal Darwinizmden Günümüz Modernleşme Eğilimine" **Sosyoloji Yazıları**, derleyen Yrd. Doç. Dr. İlhan Sezal, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1983, s.60 v.d.
- 78) Murat Belge "Yeni Bir Cumhuriyet İçin Bir Anayasa", **Birlik Ağustos** 1992, Sayı:40, s.15-16
- 79) Ayşe Trak, "Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi", **Toplum ve Bilim**, sayı:14, 1981, s.65
- 80) Bu konuda bkz. Ferideddin-i Attar, **Mantık Al-Tayr**, çev: Abdülkâki Gölpinarlı, 2. cilt Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Şark-İslâm Klasikleri, İstanbul, 1990

Bir Kaynakça Denemesi : Ahmet Ağaoğlu'nun Eserleri

a. Kitapları

Şii mezhebi ve Menbaları, Londra (ingilizce).

İslam ve Ahund, Kafkasya.

İslâmîliğe Göre ve İslamiyette Kadın, Tiflis, 1901, (Rusça), İslâmiyette Kadın adıyla Hasan Ali Ediz tarafından Türkçeleştirilmiştir (Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985).

Hilâfet ve Milli Hakimiyet (İçinde), Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339.

Üç Medeniyet, 1920'de Malta'da yazıldı, önce Türk Yurdu dergisinde tefrika edildi, sonra Türk Ocakları Matbaası tarafından basıldı (1937). Bu kitap Ahmet Ağaoğlu'nun kızı Tezer Taşkiran tarafından sadeleştirilerek yeni Türkçeye aktarılmıştır. (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972).

Türk Teşkilâtı Esasîyesi, Ankara, 1925.

İngiltere ve Hindistan, İstanbul, 1929.

Serbest İnsanlar Ülkesi, İstanbul, 1930.

Hukuk Tarihi, (Üniversite Ders Notları), İstanbul, 1931. (Genişletilerek 1933 yılında yeniden neşredilmiştir).

Devlet ve Fert, İstanbul, 1933.

1500 ilâ 1900 Arasında İran, Ankara, Başvekâlet Basımevi, 1934.

İran İnkılâbı, İstanbul, Akşam Basımevi, 1934.

Ben Neyim?, İstanbul, 1930.

"Hatırlara" (College de France'a kadar), Samet Ağaoğlu, Babamdan Hatıralar, (içinde), Ankara, 1940.

Gönülsüz Olmaz, Ankara, 1942.

İhtilâl mi, İnkılâp mı? Ankara, 1942.

Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul, 1950.

Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Basımevi, (tarihsiz).

b. Makaleler

"La Société Persone", La Nouvelle Revue (1891-1893).

Türk Yurdu'ndaki Makaleleri:

"Son Kurultay Münasebetiyle İntibâlar", V, 28, (Nisan 1927), 406-408.

"Medeniyette Vahdet", I, 1, (Kânûn-ı Sâni, 1328), 32-36; 2 (Şubat 1928) 17-20; 3 (Mart, 1928), 3-5; 4 (Nisan, 1928), 20-23; 5 (Mayıs 1928), 9-12, 11, 11 (Teşrin-i Sâni, 1928), 40-42. 12-14 (Şubat, 1929), 4-6

"Türk Alemi", I, 1 (Teşrin-i Sâni, 1327), 12-17; 2 (Kânûn-ı Sâni, 1327), 135-139. 7 (Şubat, 1327), 195-201; 10 (Mart, 1328), 292-297; 14 Mayıs, 1328, 424-428. 11, 18 (Temmuz, 1328), 545-551.

"Cevaba Cevab (Süleyman Nafize)", IV, 12 (Eylül, 1329), 825-844

"Türk Medeniyet Tarihi, IV, 4 (Mayıs, 1329), 530-540; 5 (Mayıs, 1329), 550-562; 7 (Haziran, 1329), 622-634

"Biraz Tarihten, I, 11 (Nisan 1328), 321-326. 11, 13 (Mayıs, 1328), 382-388.

"Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı, IV, 8 (Temmuz, 1329), 659-667.

"İslâm'da Dava-yı Kavmiyet", VI, 2320-29 ve VII 2381-90, 1330. Ayrıca bk. İsmail Kara Türkiye'de İslâmcılık, I, 445-460

"Türkler İçinde Milli Hareket", VI, 2170-73, 1330. bu yazı Jevine Ture gazetesinin 25 Nisan 1330/8 Mayıs 1917 nüshasında Fransızca olarak neşredilen makalenin tercümesidir.

"İsmail Bey Gaspranski", VI, 12 (Teşrin-i Sâni, 1330), 2405-2409; VII, I (Kânûn-ı evvel, 1330), 2416-2418.

Milli Cereyan, VIII, 2 (Mart, 1330), 2529-2531.

"Almanya Seyâhati İntibâlarından, VIII, 6 (Mayıs, 1331) 2614-2615.

"Almanya'dan Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı", XI, 10 (Kânûn-ı Sâni, 1332), 3306-3308.

"Ziya Gökalp Bey", I, 3 (Kânûn-ı evvel, 1340), 163-191.

"Cemiyet-i Akvâm ve Musul Meselesi- biz ve Fransa- Fransa-Rusya Münasebeti- Gürcistan Ahvâli-Fas Ser-güzeşti, I, 1 (Teşrin-i evvel, 1340) 75-79

"Dahili Şuun, I, 1 (teşrin-i evvel, 1340), 72-75.

"Rusyadaki Müslümanlar, XIV, 4 (Mart, 1334), 4098-4100; 5 (Mart, 1334), 4120-4122.

"Hitâbe", II, 1 (Ağustos, 1341), 389-398

"Kurultay Münasebetiyle", III, 18 (Mayıs-Haziran, 1926), 626-640.

"Cemâat, III, 18 (Mayıs-Haziran, 1926), 549-565; 20 (Ağustos 1926), 549-565; 20 (Ağustos 1926), 97-106.

"Tarihi Devirler Arasında Milliyet, III, 17 (Mart, 1926), 534-537.

"Milliyetçilik Cereyanının Esasları", Türk Yurdu, C.II, Sayı:11, Ağustos 1341, a.g.e, s.115-160

Serbest Fırkayla İlgili Demeçler:

Akşam 22 Ağustos 1930, Cumhuriyet 11 Ağustos 1930, 19 Ağustos 1930, 20 Ağustos 1930, 21 Ağustos 1930. Yarı 18 Ağustos, 19 Ağustos 1930, 21 Ağustos 1930.

Serbest Fırkayla İlgili makaleler:

Aleyhte Yapılan Neşriyat sökmeli, Son Posta 24 Eylül 1930, 1930 Senesinin Bilânçosu; Son Posta, İkinci Kanun 1930. Gazinin Nutku; Son posta, 17 Teşrinisânî 1930. İkinci Fırkaya Lüzum Var mıdır?; Son Posta 11 Teşrinievvel 1930. Millî İrade bu mudur? Son Posta, 31 Teşrinievvel 1930.

"Misak-ı Milli'nin Tarihi Kıymeti." Ülkü c.1, sayı 1, Şubat 1933

"Hayat Kaynağı Bir Örnek", Akşam 18 Kasım 1938.

"İçtimai Muhasebe Özcülük ve Özgecilik (Egoisme ve Altruisme)" Cumhuriyet Pazar 20 İkinci kânun 1935 Onbirinci sene No:3837

"Yeni Nesil Arasında Dil Meselesi" Cumhuriyet 27 İkinci kanun 1935.

"İkinci Bir Dünya Mühveri" Cumhuriyet 3 Şubat 1935.

"Önderin Beyannamesi" Cumhuriyet, 4 Şubat 1935.

"Müstakil Sayıtlılık Meselesi" Cumhuriyet 8 Şubat 1935

"Hayır, Yardım İşleri", Cumhuriyet, 14 Şubat 1935

"Ocak Ülküsü" Cumhuriyet 26 Şubat 1935

"Yeni Nesil Arasında Cemiyetin Milli Hayatta Rolü" Cumhuriyet 4 Mart 1935

"Hem Savaş Yaparlar Hem Sulh İsterler!" Cumhuriyet 8 Mart 1935

"Yusuf Akçura " Cumhuriyet, 13 Mart 1935

"Cemiyet Hayatımızda Noksan Prensipler" Cumhuriyet 15 Mart 1935

"Ne İdik Ne Olduk" Hayat dergisi, Yıl:1978; Sayı:6-7-8-9-10 (Yay. Haz. Tezer Taşkıran)

"Meclis Açılırken", Vatan, 15 Ağustos 1923 Atatürk Devri Fikir Hayatı I (içinde), Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, s.73-76

"Gidilecek yol" Vatan, 22 Ağustos 1922, a.g.e., s.77-82.

"Garp ve Şark" Vatan 5 Eylül 1923, a.g.e., s.83-87

"Millî Şuur" Hakimiyet-i Milliye, 8 Ağustos 1340, a.g.e, s.97-101.

"Rakamlar Ne Diyor?", Cumhuriyet, 4 Nisan 1935, a.g.e, 459-464.

"Yaratıcı Tekâmül", Kültür Haftası, sayı:3 29 ikinci Kanun 1936, s.56-60, a.g.e., s.356-359.

"Münevver Zümre Meselesi" Yeni Adam, 21 İlk Teşrin 1937, a.g.e, s.491-497.

2. Ahmet Ağaoğlu'nun Tercüme Eserleri

Etika (Kropotkin'den tercüme), İstanbul, 1934.